

4. Літературознавча енциклопедія: у 2 т / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 2. – К.: ВЦ “Академія”, 2007. – 624 с.
5. Лотман Ю. Структура художественного текста / Ю. Лотман. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
6. Костомаров М. Твори: у 2 т. / Микола Костомаров; упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська. – Т. 1.: Поезії. Драми. Оповідання. – К.: Дніпро, 1990. – 538 с.
7. Поетика: словарь актуальних термінов и понятий / гл. ред. Н. Тамарченко. – М.: Изд-во Кулыгиной; Infrada, 2008. – 357 с.
8. Українською музою натхненні (польські поети, які писали українською мовою). – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 121-173.
9. Шевченко Т. Повне зібр. тв.: у 12 т. / Т. Шевченко. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті / редкол.: М. Жулинський та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 592 с.
10. Шмид В. Нарратологія / В. Шмид. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

УДК 821.161.2 “18-19” +82-94: 340.143 Нечуй-Левицький

АВТОРИ І ДОЛЯ ГАДЯЦЬКОГО ДОГОВОРУ (ЗА РОМАНОМ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО “ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ”)

Козачук К. О., к. філол. н., доцент

Академія адвокатури України

У статті розглянуто інтерпретацію історії Гадяцького договору 1658 р. між Україною і Польщею в історичному романі І. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський”. З’ясовано роль принципу історичної достовірності, домислу та вимислу письменника в художньому дослідженні політико-правового компоненту української історії періоду Руїни.

Ключові слова: історична достовірність, художній домисел, художній вимисел, правничий документ, політико-правова свідомість.

Козачук К. О. АВТОРЫ И СУДЬБА ГАДЯЧСКОГО ДОГОВОРА (ПО РОМАНУ И. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО “ГЕТЬМАН ИВАН ВЫГОВСКИЙ”) / Академия адвокатуры Украины, Украина.

В статье рассмотрена интерпретация истории Гадячского договора 1658 г. между Украиной и Польшей в историческом романе И. Нечуя-Левицкого “Гетман Иван Выговский”. Раскрыта роль принципа исторической достоверности, домысла и вымысла писателя в художественном исследовании политico-правового компонента украинской истории периода Руины.

Ключевые слова: историческая достоверность, художественный домисел, художественный вымысел, юридический документ, политico-правовое сознание.

Kozachuk K. O. THE HADYACH TREATY AUTHORS AND FATE (AFTER THE NOVEL “HETMAN IVAN VYHOVSKY” BY I. NECHUI-LEVYTSKY) / Academy of Advocacy of Ukraine, Ukraine.

The article deals with the interpretation of the Hadyach treaty of 1658 between Ukraine and Poland in the historical novel “Hetman Ivan Vyhovsky” by I. Nechui-Levytsky. The role of historical veracity principle, writer’s guesswork and invention has been explained in artistic research of the Ruin period’s political and legal component in Ukrainian history.

Key words: historical veracity, artistic guesswork, artistic invention, legal document, political and legal conscience.

Історія України XVII ст. після національно-визвольного руху 1648-1654 рр. – здавна продуктивне поле як для спекуляцій, так і для серйозного, вдумливого художнього дослідження. Історія в інтерпретації І. Нечуя-Левицького – це скоріше історія вчинків індивідуума, ніж узвичасний загальний виклад драматичних подій національно-визвольних рухів тощо. Гадається, його творча манера історика перебуває десь посередині між двома науково-художніми тенденціями – “гребти все підряд густими граблями” та з усього того виводити висновки; чи писати “історії генералів та найвидатніших подій” і потім на тих “визначальних” “вершинах” зводити будови образних чи категоріально-концентрованих історій” [5, с. 141].

Сучасне українське літературознавство виробило уже значний масив праць, темою яких є аналіз історичної прози письменника, зокрема його роману “Гетьман Іван Виговський”, відповідно історіографічна наука також має серйозний досвід розгляду політико-правової природи і наслідків Гадяцького договору 1658 р. між Україною і Польщею. Питання історичної достовірності, трансформації історичних фактів, художнього домислу та вимислу в історичній прозі І. Нечуя-Левицького висвітлено у статтях та дисертаціях Н. Бойко, Л. Габдрахманової, Р. Міщука, О. Поди, І. Приходько. Центром уваги розвідок І. Абрамової, А. Калинчук, О. Олійниченко, Л. Скорини виступила художньо-психологічна переконливість персонажної системи письменника, особливості поетики його романів, їх місце в романній історії Руїни тощо. Детальне уявлення про особистість Івана Виговського та його епоху дають праці Ю. Мицика, Н. Яковенко, Т. Яковлевої. Проте на сьогодні не існує літературознавчих досліджень, у яких центральним, формотвірним предметом розгляду став би політико-правовий потенціал Гадяцької угоди та особистості її авторів з точки зору І. Нечуя-Левицького як художника слова. Цим зумовлена актуальність нашої статті, покликаної доповнити аналіз історико-художнього портрету Івана Виговського як потенційного лідера української нації не тільки у військово-організаційному, а й у юридичному полі.

Державницька і правова перспектива Гадяцького договору справляє враження потенційного прориву як у стосунках України з Польщею, так і в побутуванні України на міжнародній арені. “Маємо всі підстави пишатися, що ця унікальна пам’ятка політико-правової думки XVII ст. <...> з’явилася на козацькій землі” – слушно зазначає С. Ревуцький, завідувач музею гетьмана Івана Виговського [13, с. 3]. Багатошарові і приховані складові документа є надзвичайно цінним джерелом для глибшого пізнання світогляду українського козацтва, а також української, польської, литовської шляхти середини XVII ст. Вони “розкривають механізм співіснування у шляхетських і козацьких головах традиційних підходів, а також готовності до нововведень у сфері станової ієрархії та міжстанових стосунків, до ідеї порозуміння на принципово нових засадах” [12, с. 21]. Про те, що подібний документ був революцією у політико-правовій думці Нового часу, говорить і дослідниця історії середньовічної та ранньомодерної України Н. Яковенко: “Якби ідея Гадяцького договору <...> було зреалізовано, це спрівідало би Речі Посполитій шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу” [17, с. 374].

І. Нечуй-Левицький висловив аналогічні думки в інформаційно-дидактичній післямові до свого роману “Гетьман Іван Виговський”. “Гадяцькі пункти – це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся його здійснити, і цей акт зостався тільки актом на папері...” [9, с. 311]. Втім, сучасні історики вважають, що головна цінність договору – саме у його системності, виваженості, відповідності найвищим зразкам якості міждержавного правничого документа у середньовічній та новочасній європейській традиції: “Гадяч 1658 р. – це саме той випадок, коли виникнення або юридична кристалізація ідеї є не менш вартісною, ніж саме її втілення” [12, с. 21].

“Послідовно втілюючи свою історичну концепцію, І. Нечуй-Левицький постійно дбає про психологічну обґрунтованість дій свого персонажа та логічно підводить читача до його краху” [11, с. 34] – стверджує І. Приходько. Зауважмо, проте, що крах Івана Виговського не є кінцевим акордом і єдиною метою художнього дослідження у романі. Відтак особливої ваги набувають у творі саме епізоди, присвячені виробленню змісту “Гадяцьких пунктів”, за якими Україна мала би дістати досить широку автономію (стосунки з поляками на рівних правах, власний суд, свої воєводи, два університети, власні школи, власне книгодрукування, вільна торгівля тощо).

Розвиток мотивації гетьмана Івана Виговського при укладанні тексту Гадяцького договору описаний І. Нечуєм-Левицьким як досить довга історія його “духової й фізичної неволі” [4, с. 3]. Біля джерел цієї мотивації – позиція мудрого політика. Перший опис Виговського – хоч і лаконічний, але художньо місткий і психологічно переконливий портрет: “Виговському самому було до вподоби, що владика [митрополит Сильвестр Косів] не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його близкучі карі очі аж загралі, але він не наслілився виявити своїх потайних власних думок і мовчав; він мусив чинити волю і наказ гетьмана (курсив наш – К. К.)” [9, с. 33]. Саме так трактує і Р. Міщук образ гетьмана: “Це хитрий і обережний політик, який зберігає *status quo* до слушного часу, поки не побачить безпрограшності ситуації, коли

можна повернати стерно політики лише у бажаному для нього напрямку” [7, с. 501]. І спочатку спосіб дій Виговського спрямований на досягнення автономії для України у складі міждержавного об’єднання з Польщею, натомість пункт про нобілітацію козацтва, який так серйозно нашкодив усій справі, навіть не згадується: “...ми визволимо Галичину й Волинь, зберемо ввесь наш український народ докупи, і тоді пристанемо до хисткої Польщі і матимемо силу й снагу вдергати самостійність...” [9, с. 123].

Але розпочинається сюжетна лінія кохання Виговського й Олени Стеткевичівні – і все змінюється. Сорокарічний канцлер війська Богдана Хмельницького починає по-іншому оцінювати дійсність, уживати невідомі йому раніше епітети щодо особистості свого патрона: “Серце мое й досі спало, неначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками (курсив наш – К. К.) гетьмана Богдана” [9, с. 37]. Втім, виявляється, що для одруження з Олесею було б непогано бути родовитим шляхтичем, і він продовжує розмірковувати з дещо незвичним для себе розмахом: “Треба сватати Олесю, хоч би прийшлося вихопити, видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; *вона зуміє добре вдержувати мій дім, може, колись і гетьманський...* (курсив наш – К. К.)” [9, с. 56]. Врешті Іван Остапович віднаходить свій довго приховуваний козир: “ – Але ж я сам шляхтич, хоч і пішов на службу в козацьке військо. Правда, я з небагатих шляхтичів, але *коожний шляхтич шляхтичеві рівня* (курсив наш – К. К.)” [9, с. 63].

Л. Скорина вважає, що “...винесення “любовної історії” на початок у романі “Гетьман Іван Виговський” пов’язане з прагненням белетриста заінтеригувати публіку, зацікавити її подальшим ходом подій і під такою “обгортою” вдатися до розв’язання основних завдань – патріотично-виховного і пізнавального” [14, с. 188]. Дозволимо собі не погодитись із цим твердженням. За даними Ю. Мицика, приблизно у першій половині 30-х рр. XVII ст. Виговський “бере свій перший шлюб з Яблонською, представницею дрібного українського шляхетського роду з Київщини. Джерела свідчать, що від цього шлюбу було кілька дітей: сини Іван, Василь, Юрій, Ілля, Костянтин і Станіслав та дочка Мар’яна” [6, с. 9]. Отже, письменник користується прийомом художнього вимислу, коли позиціонує шлюб гетьмана з Оленою Стеткевичівною як перший і тому такий впливовий в емоційному плані; на нашу думку, так І. Нечуй-Левицький прагнув підкреслити роль впливу емоційної складової у державницьких і соціальних орієнтирах Виговського.

Другий відчутний поштовх у бік визнання привілейованості шляхетства було надано Виговському в епізоді візиту московських бояр до хворого Богдана Хмельницького. Хоч у тексті і не йдеться безпосередньо про шляхетство, але у сцені розмови послів з Богданом було зачеплено професійну гордість Виговського: “ – Ми прислані по указу великого государя до тебе, гетьмане, і нам загадано говорити з тобою, а не з якимсь писарем, – обізвався Бутурлін. Виговський гордо зирнув на боярина. Слова боярські кольнули його в самісінське серце” [9, с. 126]. Говорячи у своєму дослідженні історії середньовічної та ранньомодерної України про пошуки Хмельницьким альтернативних Москви союзників, Н. Яковенко називає І. Виговського “виконавцем цих дипломатичних мережив” [17, с. 373]. Щоб створити і керувати такою складною, ефективною машиною, як Генеральна канцелярія, потрібен був значний талант адміністратора і політика. І хоч створювали цю машину спочатку Богдан Хмельницький та Іван Креховецький, саме Виговський розбудував її і поставив на рівень європейських канцелярій. “Не випадково уряд писаря Війська Запорізького був піднятий зусиллями Виговського на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами” [6, с. 16].

Відбувається поступова деградація мотивів діяльності канцлера, “Виговський хитрує, викручується, а ставши гетьманом, уявляє себе всесильним...” [1, с. 182]. Із великою художньою майстерністю І. Нечуй-Левицький складає внутрішній монолог, у тексті якого чітко виокремлюються дві особистості гетьмана – мудрий, послідовний державний муж і наївний дрібний шляхтич (зважаючи на художнє значення монологу, наводимо його повністю): “Ой думи мої, думи, золоті мрії! аж тепер ви справдитесь, як пишні золоті сни. Тепер сила в моїх руках! Тепер я поверну назад колесо історії України! Не пущу я тепер на Україну грубих причепливих московських бояр, одірву Україну од Москви і oddам в підданство польському королеві. Онде мої ідеали! Онде зразець для України! Он звідкіль полеттесь на мене слава й

золото! Король щедрий, він надарує мене за цей вчинок землями, селами, лісами, золотом і сріблом. Я поставлю умову для Польщі, щоб Україні стала великим князівством... щоб забезпечити міцніше незалежність од Польщі... Тепер я перевезу свою милу Олесю в цей палац з честю і славою, вдоволю її золоті давні мрії, обсыплю золотом та перлами. Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в талярах... Найму орду, найму поляків, заб'ю баки хлопам і простим козакам і таки пристану до Польщі, до просвіченої і вольної польської шляхти. Заведу я тоді на Україні просвічену козацьку шляхту, заведу школи, університети, заведу просвітність, високо піднесеться моя рідна Україна, як високо стоїть Європа. <...> Треба написати Олесі, нехай іде до Чигирина! Нехай іде з блиском, з честю! Нехай в'їжджає в Чигирин з великим поїздом! (курсив наш – К. К.)” [9, с. 155].

Особистість Юрія Немирича (1612-1659), друга І. Виговського, який, імовірно, був своєрідною “музою” Гадяцького договору, привертає увагу багатьох істориків як типова “людина епохи Відродження”. Він з’явився у гетьманській столиці за кілька тижнів перед смертю Богдана Хмельницького, походив зі старовинного панського роду Київщини і був одним із найбагатших аристократів Речі Посполитої. Охрещений у протестантському віросповіданні, до якого навернувся його батько, він замолоду отримав близьку освіту спершу в социніанській академії у польському Ракові, далі в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Навчаючись у Сорbonні, Юрій Немирич видав у Парижі латинською мовою працю під назвою “Розвідка про московитську війну”, присвячену порівнянню державних устроїв Московського царства і Речі Посполитої, а також кілька творів теологічного змісту, зокрема латиномовний трактат “Опис і виклад духовного арсеналу християн”. Повернувшись додому, він бере участь у кількох військових кампаніях, а водночас, як сеймовий посол, починає представляти інтереси київської шляхти на сеймі, здобувши репутацію зухвалого та красномовного лідера протестантів. Революцію під проводом Хмельницького Немирич сприйняв вороже, однак шок несподіваних поразок проторезив його, тому він стає на позицію компромісів: у 1652 та 1654 рр. у ролі комісара бере участь у переговорах із Хмельницьким, а з осені 1655 р. виступає посередником між гетьманом та шведами. Коли шведська інтервенція до Польщі зазнала поразки, київський магнат, на той час уже зрілий сорокап’ятирічний політик, робить карколомний в очах сучасників крок – у липні 1657 р. переїжджає до Чигирина, де повернувся до віросповідання своїх дідів – православ’я. Тоді ж він отримав титул козацького полковника, а після обрання Виговського на гетьманство одразу став його правою рукою. Н. Яковенко вважає, що “конверсія Юрія Немирича була зенітом утвердження козацької держави, а союз двох таких досвідчених у політиці мужів, як Немирич і Виговський, <...> обіцяв сприятливі перспективи на майбутнє” [17, с. 370-371].

Надзвичайно позитивно зображеній Ю. Немирич і в романі І. Нечуя-Левицького. Описуючи зовнішність цієї харизматичної людини, письменник використовує улюбленій у середовищі авторів української історичної прози періоду зрілого романтизму прийом декорування світлом (особливо активно його застосовувала Марко Вовчок): “Вже сонце скотилось над ліс і обливало двір і садок червоним світом, обсыпало лиснючі чорні з сивиною Немиричеві кучері, грало блиском на позолоченому держалні його шаблі, на пістолеті та кинджалі, заткнутому за черес, на золотистій кольчузі, которую було видко на персах з-під широкого кунтуша. Немирич був високий на зрост, гарний з лиця, проворний, аж трохи тороплиний” [9, с. 141]. Під час зустрічі з козацькою старшиною Немирич виявляє себе як кмітливий, уважний до деталей дипломат: “Немирич був убраний у французьке убрання XVII віку, в чорний кафтан, в черевики й панчохи. Кругом ший білі високий цупкий комір, але поверх цього убрання Немирич накинув на плечі козацький темно-зелений оксамитовий кунтуш (курсив наш – К. К.)” [9, с. 171].

Письменник малює образ Ю. Немирича як поборника вільного єднання націй, сказати б, філософа волі. Саме в його вуста він вкладає одну з найпатетичніших промов у романі – декларацію Гадяцької угоди перед польським сеймом: “Ця воля, котрій і ціни не можна скласти, ця вольність, а не що інше, веде тепер нас до з’єднання з вами. Ми родились вольними, вирости на волі і вольно обертаємося до однакової з вами волі” [9, с. 252]. Воля й особиста недоторканність людини – її природні права, найперші після права на життя цінності, про що Немирич відверто заявляє у розмові з Казимиром Беньовським: “...я не зрікаю вартості вищої верстви, шляхетства для своєї вітчини, але рабство мені не подобається. Кожний чоловік носить в собі образ Божий” [9, с. 172]. З цієї причини він припиняє допомагати війську князя Ракоці, з яким гетьман Богдан уклав спілку – “великий дипломатичний прорахунок Філологічні науки

Хмельницького” [18, с. 26]. Приїхавши зі стану Ракоці, Немирич рветься до гетьмана, щоб якнайшвидше застерегти його від подальшої співпраці з угорським князем: “Ракочієве військо – це якась наволоч, а не лицарське військо, це ватага диких волоських вівчарів та венгерських свинопасів та пастухів. <...> В їх все гульня та різанина. Вони нічого путящого для нас не зроблять” [9, с. 144].

З іншого боку, І. Нечуй-Левицький робить свого героя і рупором прошляхетських настроїв у стані гетьмана Виговського, так його попередньо характеризуючи: “Нервовий та ворушкий Немирич своєю неспокійною вдачею був схожий на запорожця, але з коша не запорозького, а шляхетського. Він був ладен кидатись в усякі битви, переходити з шведського стану до Ракочієвого або й до іншого, аби захистити привілеї шляхти” [9, с. 143]. Поважаючи волю й розум кожного, Немирич водночас робить заяву, парадоксальну з огляду його мрій про волю й просвітність в Україні: “Вам, козакам, треба б добуватись шляхетських привілейв, а не змішуватись з плебсом, котрому нема часу дбати про виховання й просвітність (курсив наш – К. К.)” [9, с. 178].

Незалежні погляди цього освіченого магната привели до того, що його загибель у вирі громадянської війни викликала однаково полегше зітхання і в Польщі, і в Москві. “В одному з листів-новин, які кружляли серед польської шляхти, зловтішно писалося: “Не допомогло йому те, що став русином”, а в Москві задоволено сконстатували: врешті вбито “найбільшого злодія і єретика” [17, с. 375].

Простеживши спадкоємність між Зборівською, Переяславською та Гадяцькою угодами, Т. Яковлева припускає, що “головними авторами Гадяча з українського боку були І. Виговський і П. Тетеря” [18, с. 313]. Переконаний прибічний пропольської політики, Тетеря походив зі знатного роду, дістав добру освіту і обіймав ряд важливих посад при Хмельницькому-батькові. Але, на відміну від нього, він відмовився формувати незалежну козацьку політику і в основному підпорядковувався полякам.

Спираючись на документальні дані, в історичному нарисі “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький” І. Нечуй-Левицький популярно “розповідає” історію, згідно зі своїми уявленнями окреслює при цьому постаті історичних діячів, подаючи влучні й лаконічні характеристики. Про Павла Тетерю в цьому нарисі зустрічаемо таке: “купив собі гетьманство за гроші – хитра Степанида (одна з дочок Богдана Хмельницького, дружина Тетері) обдарила батьківськими грішми значних козаків, і вони вибрали його гетьманом. <...> За Виговського тримався Польщі, дістав од короля маєтності, дав їх у заклад і з великими грішми приїхав на Україну. <...> Не мав ні великого розуму, ні совісті, ні чести, ні любові до України. Бувши приятелем Виговського, він потім згубив його самого з світу” [11, с. 23-24]. У тексті роману “Гетьман Іван Виговський” Павла Тетерю виведено фрагментарно, лише окремими штрихами, на зразок “широкі плечі, плисковате лице та розумні очі” [9, с. 147], показано його позицію при затверджені Гадяцького договору, але про його можливий авторський внесок у документ І. Нечуй-Левицький не згадує, зробивши його другорядним персонажем, – ймовірно, через те, що більшість істориків вважає головним автором тексту документа Ю. Немирича.

Саме на вимогу Тетері поляки заарештували й стратили Виговського як його потенційного суперника, хоча в романі загибель опального гетьмана позиційовано як непорозуміння, наслідок зловживань відомого своєю жорстокістю поплічника поляків, полковника Себастіяна Маховського (саме так, до речі, звучала і версія самого Тетері, з якою він виправдовувався перед польським сеймом за несанкціонований розстріл Виговського). Надалі поведінка Тетері та поляків викликала загальну ненависть, внаслідок чого Тетеря, на той час гетьман Правобережної України, “втратив серед козаків останніх прибічників, зрікся гетьманства і втік до Польщі” [15, с. 186].

За даними Ю. Мицика, у 30-х роках XVII ст. Іван Виговський служив у луцькому громадському суді. Його начальником, як і підписка Павла Тетері, був тоді Станіслав Казимир Беньовський, у майбутньому відомий дипломат Речі Посполитої, з котрим Виговському не раз доведеться зустрічатися, будучи генеральним писарем та гетьманом у 50-х рр. XVII ст. [6, с. 9], в тому числі під час роботи з укладання тексту Гадяцької угоди й затвердження її сеймом Речі Посполитої. Письменник характеризує Беньовського у романі як хитрого, цинічного політика,

наділеного значним ораторським хистом: “Він вславився своїми промовами і в Польщі, і на Україні, задля того король часто вибирало його за посланця на Україні, коли треба було облесливими словами прихилити козацьку старшину до польських інтересів і, само по собі, піддурити її красномовними обіцянками” [9, с. 169].

Ймовірно, саме цьому діячеві, з огляду на стиль його суджень, належать рядки договору, у яких говориться: “...його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності...” [3, с. 40] (і саме ця версія, за якою вимоги козацької України були в підсумку задоволені заледве чи наполовину, зберігається в бібліотеці князів Чарторийських у Кракові). “Забудьмо про Богданове діло, вимажмо його з карток нашої історії, з козацьких чорних літописів” [9, с. 181] – закликає Беньовський раду козацької старшини у романі. Перефразуючи зрозумілу логіку Беньовського, І. Нечуй-Левицький так її озвучив у нарисі “Український гетьман Іван Виговський”: “Ті козаки, що склали Гадяцьку угоду, перемруть, а їхнім наступникам буде байдуже за ту угоду” [8, с. 299].

Примітно, що найгостріше українська і польська сторони угоди поставились до різних її пунктів: Польща – до вимог про повне скасування унії і збільшення реєстрового козацтва до 60 тисяч осіб проти 30 тисяч у Зборівському договорі (за гетьманства Богдана Хмельницького козаком міг стати будь-хто), а Україна – до самого принципу нобілітації (введення української шляхти) [6, с. 45]. Пункт про нобілітацію викликав негативне відлуння навіть у пізнішій історіографії: наприклад, сучасний історик В. Щербак вважає, що шляхом підписання Гадяцького договору І. Виговський “намагався втілити в життя тенденції “свого” угруповання старшини здобути шляхетські привілеї, “як при королях польських” [16, с. 189]. Негативна реакція на угоду була загальною, але найбільш яскраву описує І. Нечуй-Левицький серед простого люду: “Як тільки посланці прибули з Варшави і привезли грамоти од короля, увесь Чигирин загомонів проти гетьмана. Загомоніли прості козаки, почали нарікати на гетьмана міщани, загули селяни в близьких селах, наймити на броварнях, загомоніла чорнота і усяка сірома” [9, с. 275]. Обрізаний сеймом до мінімуму варіант угоди означав для простих українців, що “...знов вернуться на Україну вигнані Богданом католики-пани і силуватимуть його до панщини, <...> Польща знов заведе унію на Україні, знов напустить езуїтів та ксьондзів, знов нашле на Україну свого війська, котре прийдеться вдержувати на харчах” [9, с. 268].

У вступних розділах роману, де мова ще йде про історію шлюбу І. Виговського, письменник дав короткий, але місткий опис народних настроїв і ще свіжої пам'яті про польську експансію: “Не попустимо, щоб нас катували, повертали на католицтво, дерли подушне та подимне, народ гнали на панщину!” [9, с. 194]. Козацька республіка Б. Хмельницького, як держава досить нетипова для тодішньої Європи, передбачала рівність між громадянами. “І навіщо полковникам та сотникам те шляхетство? Хіба на йому буде м'якше спати? хіба його в голові покладеш чи під себе підстелиш? <...> Усі на Україні повинні бути рівні і мати одинакові привілеї. Навіщо ж так воно, що одному привілеїв з головою, а другим нема нічого, тільки латані свити?” [9, с. 193] – говорить Зінько Лютай, молодий представник опозиційного козацького руху. Аналогічну думку має полковник Тиміш Носач: “Король та пани <...> знов розділять наше суспільство на ворожі верстви: на шляхту, козаків, хлопів, а цей порядок нам непотрібний, це польський порядок!” [9, с. 183].

З іншого боку, багато козацьких ватажків і, зокрема, значний контингент української знаті та реєстрових старшин, що приєдналися під час національно-визвольної війни до Хмельницького, були типовими уламками того ладу, що існував до 1648 р. В їхньому розумінні повстання не передбачало створити суспільство рівноправних людей, про яке у Східній Європі до Богдана й не чули, а мало вигнати польську шляхту та магнатів, замінивши їх на свою українську знаті. Вони “навіть уявили собі не могли життєздатного суспільства без знаті” [15, с. 181]. За іронією долі, навіть та старшина, яка спочатку була на боці Івана Виговського, відштовхнула його. Причиною була гетьманська сваволя при виборі нобілітованих персон: “Тепер я кому схочу, тому й дам шляхетський ранг” [9, с. 263]. Результатом такого “затъмарення” Виговського став найгірший варіант здійснення нобілітації: “Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхетське право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої честі” [9, с. 261].

Резонанс Гадяцького договору в Польщі був водночас і передбачуваний, і своєрідний. Варшава “заспокоїлась і неначе повеселішала після важких воєн з козаками за гетьмана Богдана. Новий *Філологічні науки*

гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі” [9, с. 248]. Частина поляків у романі І. Нечуя-Левицького навіть висловила згоду з базовими пунктами договору: “Ми не тільки однімали од [козаків] таки їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права” [9, с. 254], проте вимога нобілітації викликала в сеймі неабияке роздратування: “Рівняти до себе хлопів, якихсь душогубів, лиходіїв!” [9, с. 254].

Через двісті років після Гадяча в польській загальній енциклопедії другої половини XIX ст., цитованій С. Ревуцьким, з’явилася така інформація про І. Виговського: “...з-поміж усіх гетьманів України він єдиний мав перед собою мету, знав чого хоче і був, мабуть, єдиним представником на той час дійсно державницького спрямування... сформулював прагнення Козаччини, внаслідок чого поряд з Польським королівством і Литвою утворилось третє формування – Велике князівство Руське... Чернь не розуміла цієї великої думки, бо чернь ніколи не розуміє великих справ, і зіпсувала усі намагання гетьмана, розуміючи волю поналивайківськи...” [13, с. 4].

Природа історичного роману “допускає введення в його тканину різних жанрів, як художніх (вставні думи, легенди, поеми, драматичні сценки, листи), так й історичних документів (накази, універсали, договори, судові позови)” [2, с. 42], і цілком відповідно до прагматики жанру І. Нечуя-Левицького включив до тексту роману аплікацію – короткий виклад змісту Гадяцького договору (його початкового варіанту), головною його рисою визначивши те, що “...Україна приставала до Польщі як Велике князівство Руське, зовсім самостійне в своїх осерединних справах: козаки приставали до поляків як вольні до вольних, рівні до рівних” [9, с. 253].

Оригінальний документ від 8/18 вересня 1658 р., на якому стояли підписи І. Виговського та польських комісарів, не зберігся. Існує лише остаточний варіант тексту, ратифікований сеймом Речі Посполитої у травні 1659 р. Для того, щоб простежити зміни в тексті, внесені від часу підписання угоди до затвердження її сеймом, дослідниця історії Руїни Т. Яковleva спробувала відновити її оригінальну редакцію. Описуючи ефект від “редагування” угоди сеймом, вчена наводить уривок зі щоденника К. Перетятковича. Коли той навесні 1659 р. прибув до Виговського з текстом у “сеймовому варіанті”, гетьман сказав: “...ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз!” – І, сівши на ліжко, заплакав” [18, с. 319].

Поведінка Виговського – державного діяча – могла б бути незрозумілою для читача роману І. Нечуя-Левицького, якби у тексті була відсутня побутова лінія. За словами Р. Міщука, “стежачи за претензіями дружини гетьмана і за традиційно-демократичним укладом сім’ї потомственного козака Лютая, читач розуміє, що рано чи пізно ці дві сім’ї перестануть розуміти одна одну, бо сповідають різні етичні цінності (курсив наш – К. К.)” [7, с. 502]. Натомість Н. Бойко наголошує на тому, що розбіжності між цими двома сім’ями мали не тільки етичний, а й естетичний характер: “Наскільки різними були уклади життя (курсив наш – К. К.) у двох родинах, настільки далекими ставали ідеї гетьмана для простих козаків, і зрештою нерозуміння переросло в повстання” [1, с. 182].

Ключовим конфліктом у романі “Гетьман Іван Виговський” можна назвати конфлікт “Україна – Польща”, і вирішального значення в цьому конфлікті набуває, на думку О. Олійниченко, “моделювання антитези “українське – польське”, що виявилось у характерах персонажів при зіставленні психології, поведінки, способу життя українців і поляків” [10, с. 14]. До стрімкої ескалації цього конфлікту призвели й прикрі іміджеві прорахунки Виговського – наприклад, поведінка дружини гетьмана Олесі, коли та в’їхала до Чигирина з пишним поїздом, на відміну від Ганни Хмельницької при Богдані. Народ відреагував на це поширенням неймовірних чуток: “Пішла чутка, що молода гетьманша – дочка князя, що вона їде з великим поїздом в золотій кареті, а за нею їдуть усе князі, шляхтичі та польські сенатори, котрі знов запанують на Україні за нового гетьмана. Між простим народом розповсюдилась чутка, що вкупі з гетьманшею наїдуть польські пани і привезуть з собою в золотій кареті якусь страшну відьму, а та відьма знов заведе панщину” [9, с. 164]. Чутки повернулися до їх творців у формі несприйняття державницьких спроб нового гетьмана.

На окрему увагу заслуговує побіжний образ тодішньої правової Польщі, окреслений у романі кількома вдалими штрихами, без системного опису. “Ви самі добре знаєте, що суду в Польщі хоч і не шукай, і не питай: можна вік прожити спокійненько, доки діло тягнеться по усяких

судах, а лихий сусід тим часом споживе ваше добро, пустивши вас з торбами по світу. Погані звичаї! Не всі порядки і в Польщі гарні!” [9, с. 91] – саме такою є думка шляхтича Христофора Стеткевича, опікуна нареченої майбутнього гетьмана Олесі. І якщо при розмові про живописні вставки у романі “Князь Єремія Вишневецький” ще можна погодитись із тим, що “самоцінність живописних ремінісценцій очевидна, але при тому ці описи малозмістовні, “порожні” з точки зору психологічної характеристики” [14, с. 191], то картина Варшави, створена І. Нечуєм-Левицьким у романі “Гетьман Іван Виговський”, усе-таки, на нашу думку, виступає художньо-психологічною алюзією на недоліки державного устрою Речі Посполитої, які на хвилі ентузіазму пройшли повз увагу творців угоди: “Все це жваве, колоритне, блискуче, сновигаюче по улицях, весь цей ворушливий, блискучий розкішю наїзд ставав у великий контраст з задимленими домками та халупками, з плесами багна по улицях, з смердючою гряззю та гноем. Всі улиці були схожі на тропічні плеса та болота з смердючою гнилою водою, на котрих манячіли пречудові квітки рожевого та білого латаття, препиших квіток вікторії та колоритних лелій” [9, с. 249].

Рoman I. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський” – спроба уможливити художнє бачення політико-правової свідомості народу як її органічної складової. Аналіз Гадяцького договору як документальної складової сюжету цього об’ємного полотна українського життя між Хмельниччиною і Руїною засвідчує прагнення письменника наголосити на важливості особистісного трактування історичного процесу, полікультурній природі його художнього відтворення, яке вимагає пильної уваги сучасного літературознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н. Історична проза І. Нечуя-Левицького у контексті літератури другої половини XIX ст.: проблемно-тематичні та жанрові пошуки / Н. Бойко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: збірник праць Всеукр. наук. конф. (Черкаси, 25-27 вересня 2008 р.) / Редкол.: В. Поліщук (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2008. – С. 176-183.
2. Габдрахманова Л. Історична проза І. Нечуя-Левицького: жанрово-стильові особливості / Л. Габдрахманова // Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. пр. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. – № 2. – С. 41-44.
3. Гадяцький договір / Пер. В. Шевчука // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний держ. історичний архів України (Київ) / І. Бутич (упоряд.), П. Сохань (голова ред. кол.). – К.; Львів: НТШ, 2004. – С. 39-46.
4. Калинчук А. Історичні романи І. Нечуя-Левицького: особливості поетики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н.: спец. 10.01.01 “Українська література” / А. Калинчук. – К., 2001. – 20 с.
5. Козлов А. Історична достовірність у літературі та в науці / А. Козлов // Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. пр. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. – № 2. – С. 140-143.
6. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. – 84 с.
7. Міщук Р. Уроки історії – уроки моральності // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 487-503. – (Б-ка іст. прози).
8. Нечуй-Левицький І. Український гетьман Іван Виговський // Руїна: друга половина XVII ст.: Історичні портрети / В. Смолій (ред.), О. Гуржій (упоряд. і авт. передмови). – К.: Україна, 1996. – С. 276-302.
9. Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський: Роман // Нечуй-Левицький І. Запорожці. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 29-313.

10. Олійниченко О. Конфлікти і характери в романній історії Руїни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. фіол. н.: спец. 10.01.01 “Українська література” / О. Олійниченко. – Кіровоград, 2007. – 20 с.
11. Приходько І. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького / І. Приходько. – Львів: Каменяр, 1998. – 70 с.
12. Пшик В. Українська державницька ідея до і після Гадяча / В. Пшик // Іван Виговський: зб. ст. наук. конф., присвяч. 350-літтю Гадяцької угоди / С. Ревуцький (упоряд.). – Л.: Видавництво Національного ун-ту, 2009. – С. 8-25.
13. Ревуцький С. “Свій край шаблею здобув і з ярма визволив” / С. Ревуцький // Іван Виговський: зб. ст. наук. конф., присвяч. 350-літтю Гадяцької угоди / С. Ревуцький (упоряд.). – Л.: Видавництво Національного ун-ту, 2009. – С. 3-5.
14. Скорина Л. “Модель” історичного роману Івана Нечуя-Левицького / Л. Скорина // Іван Нечуй-Левицький: постаті і творчість: зб. пр. Всеукр. наук. конф., 25-27 вересня 2008 р. / Редкол.: В. Поліщук (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2008. – С. 184-194.
15. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука; Вст. ст. С. Кульчицького. – З-те вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
16. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 300 с.
17. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
18. Яковleva T. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковleva. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

УДК 821.161.2-311.6+929 Лупій

СВОЄРІДНІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В ПОВІСТІ “ГЕТЬМАНСЬКА БУЛАВА” О. ЛУПІЯ

Колеснікова А. Ю., аспірант

ДЗ “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

Стаття присвячена дослідженню особливостей зображення образу Івана Виговського в історичній повісті “Гетьманська булава” О. Лупія. Розкривається місце історичної особи в національній історії та розглядається специфіка художнього образу Івана Виговського в українській літературі. Визначається своєрідність інтерпретації образу в повісті О. Лупія через розкриття специфіки втілення у творі унікального авторського світогляду, критеріїв осягнення історичного матеріалу.

Ключові слова: інтерпретація, образ, доба Руїни, патріотичні мотиви, національна ідея.

Колесникова А. Ю. СВОЕОБРАЗИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБРАЗА ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ПОВЕСТИ “ГЕТМАНСКАЯ БУЛАВА” О. ЛУПИЯ / ГЗ “Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, Украина.

Статья посвящается исследованию особенностей воссоздания образа Ивана Выговского в исторической повести “Гетманская булава” О. Лупия. Раскрывается место исторической личности в национальной истории и рассматривается специфика художественного образа Ивана Выговского в украинской литературе. Определяется своеобразие интерпретации образа в повести О. Лупия по средствам раскрытия специфики воплощения в произведении уникального авторского мировоззрения, критериев изучения исторического материала.

Ключевые слова: интерпретация, образ, период Руины, патриотические мотивы, национальная идея.

Kolesnikova A. Y. ORIGINAL INTERPRETATION OF CHARACTER OF IVAN VYGOVSKIJ IN THE STORY “HETMAN’S MACE” OF O. LUPIJ / Luhansk Taras Shevchenko National University, Ukraine.

The article is dedicated to research of features recreation of character of Ivan Vygovskij in the historical story “Hetman’s mace” of O. Lupij. The article developed to determination the place of historical person in the national history and exposed specific of the artistic character of Ivan Vygovskij in Ukrainian literature. Find